

Balancekunstneren

Lars Schädler Andersen

Balancekunstneren

Harald Westergaard,
kirkesagen og det sociale spørgsmål
1878-1907

Syddansk Universitetsforlag 2012

© Forfatteren og Syddansk Universitetsforlag 2012
University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 438
Sats: Unisats Aps
Tryk: Specialtrykkeriet Viborg A/S
Omslag: Donald Jensen, Unisats Aps
ISBN: 978 87 7674 575 2

Omslagsillustration: Julius Paulsens portræt af Harald Westergaard (1910). Foto: Morten Boeriis

Balancekunstneren er tryk med støtte fra:

Alfred Good's Fond

Chr. P. Hansen og Hustrus Fond til almenvelgørende Formål

G.E.C Gads Fond

Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Jens Nørregaards og Hal Kochs Mindefond

J. Oskar Andersens Legat til fremme af Kirkehistorisk Studium

Lillian og Dan Finks Fond

Pastor Niels Møgelvangs Litteraturfond

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M

Tlf. 6615 7999
Fax. 6615 8126
www.universitypress.dk

Indhold

Forord 9

Indledning 11

Eftermælet 11

Hvorfor en biografi om Harald Westergaard? 13

Den biografiske genre og kildematerialet 15

Tre intellektuelle roller 19

Familien Westergaard 21

Etagebarn 22

Himmelstormer 24

Europæiske indtryk og åndelig uro 26

John Malcolm Ludlow 32

Hjemkomst og planer for fremtiden 38

Del I: Lægmand og kirkebygger

Kapitel 1: Gennembruddet 45

Kirken i 1880'erne 45

En bemærkelsesværdig bekendelse 47

Fra forargelse til tro 49

Scavenius-affæren og »Kirkens Venner« 54

Afkristningsbegrebet 59

Statskirken og arbejderne 61

Thomas Chalmers og den kirkelige fattigpleje 63

Et projekt i modvind 67

Stormen på Københavns Indre Mission 69

En ny kurs 72

Archibald Campbell Tait og kirkebyggeri i London 74

Manden med de 20 kirker 75

Lægmandsudvalget 79

Kirkesagens karismatiske leder 81

Kapitel 2: Erobringen af København	87
Inddæmningsstrategen	87
Kirkekommissionen	87
Lægmandsudvalgets første kirker	90
Kirkekamp i offentligheden	96
Sidste forsvar for »De 8 Kirker«	100
Debatten om Schepelerns plan	103
Slaget om Upperslev Mark	105
Kirkefondets tilblivelse	112
Kapitel 3: Folkekirkens entreprenør	123
Adelens soiréer i København	123
Fra dansebule til kirkesal	125
Offentligt slagsmål mellem provsterne og forretningsudvalget	128
Distrikts-regulativerne	132
Kirkekapitalisme	136
Økonomiske problemer og statusændringer	138
Grundtvigske præster i København?	142
Kapløbet i Stockholmskvarteret	148
En moderne Nehemias	151
Kapitel 4: Den store strid 1901-1907	155
J.C. Christensens kirkepolitik	155
Kirkefondet og de kirkelige lovforslag	158
Kirkepolitisk kompromis 1903	161
Kampen mod de »rationalistiske« præster	165
Præstevalget: Kirkefondets achilleshæl	167
Oskar Damkiers angreb på Kirkefondet	170
Kirkesagens fuldførelse	173
Balladen om Fredens Kirke	174
En »varm« sommer	180
Den halve brug af kirken	185
Sidste runde i Det kirkelige Udvalg	188
En sammenfatning	194

Del II: Professor og kristen socialist

Kapitel 5: »Den Westergaardske skole«	201
Gennembrudsmand på universitetet	201
Opgøret med Quetelet	202
De beregnede Tilfældes Metode	204
Nationaløkonomi i opbrud	206
Den danske debat i 1870'erne	209
Mellem grænsenytteteori og kathedersocialisme	211
Sejrherren skriver historien	216
»Den kongelige privilegerede Godsejereksamen«	220
Diskussionen om den juridiske fællesprøve i 1890	221
Økonomisk-statistisk eksamen 1892	226
Mod en ny type embedsmand	228
I pagt med tidsånden	230
Professorens protegéer og de »stækkede ørne«	231
Kapitel 6: Udvalget til social Oplysnings Fremme	237
Kristendommen og det sociale spørgsmål	237
Det forjættede land	241
Skræmmebilledet Adolf Støcker	242
To »kristne socialismer« i Danmark	245
Fernando Linderbergs planer	248
Dannelsen af et kristelig-socialt udvalg	251
Praktisk socialisme	253
De kristne og fagforeningerne	256
<i>Vor Tid</i> og debat om kristen socialisme	259
Borgerkrigen	262
Udvalget opløses	265
Forholdet til arbejderbevægelsen	267
Kapitel 7: Den partiløse socialpolitiker	271
Nødigt, men dog gerne!	271
Et møde i Nationaløkonomisk Forening	274
Den »sociale dødelighed« på Fyn: 1886-undersøgelsen	276
Reformen i Bikuben	277
Øl og brændevin	281
Marcus Rubins offensiv	286
Alderdomsforsørgelsesloven af 1891	289
To eksperter – én vinder!	290
Arbejdsløshed og fagforeninger	292

Introduktion af Gent-modellen	294
Et åbent vindue	295
Poul Rasmusens forslag i 1903	298
Kommissionen og professorens talknusere	302
Eksperten og socialpolitikken	305

Konklusion	309
------------	-----

Noter	317
-------	-----

Kilder og litteratur	353
----------------------	-----

Udvalgte arbejder af Harald Westergaard	353
Upublicerede skrifter af Harald Westergaard i privateje	357
Utrykte kilder	357
Trykte kilder og litteratur	358

Illustrationsliste	375
--------------------	-----

Personregister	377
----------------	-----

Forord

En stor tak skal lyde til følgende kollegaer, der har læst og kommenteret manuskriptet eller dele heraf: professor Jørn Henrik Petersen, dr. phil. Niels Finn Christiansen, dr. phil. Knud Knudsen, lektor Jes Fabricius Møller, lektor Liselotte Malmgart, samt professor Niels Kærgård. En tak skal også lyde til hele forskerkredsen bag projektet *Dansk Velfærdshistorie* på Syddansk Universitet og gode kollegaer ved Historiestudiet på Aalborg Universitet. Mere end én gang har de måttet lægge øre til løst og fast om Harald Westergaard i de forløbne tre år.

En særlig tak skal rettes til Nicolai Westergaard, som venligst har udlånt mig en række af sin farfars upublicerede erindringskitser samt værdifuldt billedmateriale.

Bogen er blevet til efter en bevilling fra 2007 fra Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation. For økonomisk støtte til udgivelsen takkes Alfred Goods Fond, Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Jens Nørregaard og Hal Kochs Mindefond, Pastor Niels Møgelvangs Litteraturfond, J. Oskar Andersens Mindelagat til Fremme af Kirkehistorisk Studium, Lillian og Dan Finks Fond, G.E.C. Gads Fond og Chr. P. Hansen og Hustrus Fond.

Bogen tilegnes min familie, Anja, Magnus og Benjamin. Mere end én gang har de gjort mig opmærksom på, at livet også handler om andet end Harald Westergaard.

Aalborg, februar 2012
Lars Schädler Andersen

Indledning

Eftermælet

Lørdag den 19. december 1936 kunne københavnernes tidligt på eftermiddagen høre kimen fra hovedparten af byens kirketårne. Opmærksomme læsere af ugens aviser var ikke i tvivl om, at netop denne dag bisattes fra Holmens Kirke en af videnskabens og kirkeverdenens helt store personligheder. Professor Harald Ludvig Westergaard var efter længere tids svaghed i en alder af 83 år afgået ved døden den foregående søndag den 13. december om morgenen. Harald Westergaard var formentlig ukendt for de fleste jævne borgere i hovedstaden, og resten af landet med, men talrige nekrologer i dagbladene omtalte respektfuldt bortgangen af »Kirkesagens Høvding«, Det rets- og statsvidenskabelige Fakultets »Grand old Man«, den banebrydende statistiker med »Verdensry«, og ikke mindst »den danske Kirkes største Lægmand«.¹

Mindeordene afspejlede, at Westergaard i en menneskealder havde haft betydning på flere områder; dels som professor i statsvidenskab 1886-1924 og dels som en ledende skikkelse i Det københavnske Kirkefond fra 1896 og frem til sin død. Ud over den nærmeste familie deltog en lang række fremtrædende skikkelser inden for universitetsverdenen, statsadministrationen, og folkekirken. Blandt de mest notable kan nævnes Københavns biskop H. Fuglsang-Damgaard, økonomiprofessor Frederik Zeuthen, og nationalbankdirektør C.V. Bramsnæs. Westergaards gudsøn, den senere så indflydelsesrige professor Hal Koch, deltog også. De mange anerkendende mindeord og den markante deltagelse af samfundets akademiske og gejstlige elite vidnede om den enorme respekt, der stod om Harald Westergaard.

Talrige portrætartikler i diverse tidsskrifter bekræfter den nærmest mytologiske status, Westergaard havde opnået allerede, mens hans levede. Til hans jordefærd kimede klokkerne fra de mere end 30 kirker, som Kirkefondet under hans ledelse havde opført i et imponerende tempo siden begyndelsen af 1890'erne. Hans professorkolleger og elever hyldede den mand, der som den moderne samfundsvidenskabs gennembrudsmand på Københavns Universitet i 1880'erne og 1890'erne havde slået dørene op til den europæiske økonomiske og statistiske videnskab.²

I eftertiden har en række økonomer, statistikere, socialhistorikere og teologer ligeledes fremhævet betydningen af Westergaards arbejde.³ For en samlet vurdering kan refereres til økonomiprofessor Niels Kærgård:

I 1924 blev Harald Westergaard pensioneret fra Det rets- og statsvidenskabelige Fakultet på Københavns Universitet, hvor han havde været ansat siden 1883 – de 38 år som professor. Afskeden blev blandt andet markeret med billedhugger Kai Nielsens buste, der i dag står på Økonomisk Institut.

»Det kan ikke betvivles, at Harald Westergaard er en kæmpe i dansk økonomisk, statistisk, social- og kirkepolitisk debat i mere end 50 år. Han var på flere af disse områder også internationalt en anerkendt kapacitet.«⁴

Det er dog karakteristisk for forskningen, at den har grebet sporadisk fat i Westergaard. En gennemgående skillelinje har gået mellem de religiøse og de videnskabelige aspekter, en sondring mellem den kristne Westergaard og den akademiske Westergaard. Eksempelvis blev han tildelt to biografier i udgaven af *Dansk Biografisk Leksikon* fra 1943, hvor vennen fra Kirkefondet, provst Hans Koch, beskrev de religiøse sider og eleven, statistiker Jens Toftegaard, de videnskabelige aspekter.⁵ Desuden finder man en dyrkelse af Westergaard i snævre faglige, akademiske miljøer. Westergaard optræder i flere roller; som den neoklassiske økonomis banebryder i Danmark, som en socialstatistisk »kortlægger« af samfundet, som socialpolitikkenes grå eminence, som lederen af en kristen lægmandsbevægelse, eller som den store kirkebygger i København. Fagspecifikke studier og den grundlæggende tendens til at sondre mellem det religiøse og det videnskabelige har betydet, at det samlede billede af denne besynderlige skikkelse er svært at få øje på i litteraturen. Nok kaster en række detailstudier præcist lys over Westergaards betydning i forskellige sammenhænge, men som helhed har der været mange huller i vores viden om Westergaard. Vi ved meget om, hvad Westergaard har bedrevet – men meget lidt om, hvorfor han gjorde det, og ikke mindst hvordan det lykkedes ham.

Hvorfor en biografi om Harald Westergaard?

Denne bog forsøger for første gang at give en samlet skildring og analyse af Westergaards virke fra begyndelsen af 1880'erne, hvor den unge nationaløkonom både skrev et af den europæiske statistiks datidige hovedværker og samtidig forbløffede sin omverden ved at erklære sig fuldtro kristen. Fremstillingen føres frem til 1907, hvor Westergaards indflydelse kulminerede, dels i form af et stort kompromis mellem Kirkefondet og staten, og dels i form af Rigsdagens vedtagelse af en arbejdsløshedsforsikring, som han i rollen som nationaløkonomisk ekspert havde stor andel i. En samlet biografisk skildring af Westergaard gør det muligt at svare på nogle spørgsmål, som forskningen hidtil har været afskåret fra at svare klart på. Først og fremmest spørgsmålet om, hvilken sammenhæng, om nogen overhovedet, der var mellem det religiøse og det videnskabelige, mellem »kirke« og »kateder«. Westergaard brugte ofte ordet livsanskuelse om sin grundlæggende tilgang til forståelse af det samfund, som han på mange måder engagerede sig stærkt i. Livsanskuelse skal her ikke forstås som en kølig og nøgtern tilgang til livet:

»Nej, det er en Opfattelse, der vil have os helt; det gælder om at faa et fast Hold i

Tilværelsen, noget der kan fylde Sjælen helt, saa vi har en bærende Kraft, en Hjælp i gode og onde Dage, noget der kan give vort Liv Harmoni«. ⁶

Hvad var centralt i Westergaards livsanskuelse, der tilsyneladende kunne forene to meget forskellige karrierer? Det er for så vidt ikke noget særsyn i moderne historie at se religiøse videnskabsfolk uden for teologernes kreds. Eksempelvis var Westergaards egne samtidige professorkolleger i statsvidenskab, Jens Warming og L.V. Birck, begge religiøse i et vist omfang. Det enestående ved Westergaard var, at han *begge* steder blev banebrydende.

For det andet giver den biografiske vinkel mulighed for at svare på et andet afgørende spørgsmål. Hvordan var det muligt for Westergaard i løbet af forholdsvis få år at opnå en så dominerende position, at hans kritikere i kirkeverdenen spydigt, men meget sigende, kaldte ham »Københavns biskop«, mens hans studerende på universitetet talte om »den Westergaardske skole« i samfundsvidenskaben?⁷ Netop den biografiske tilgang gør det muligt at komme tættere på de strategier og arbejdsmetoder, som Westergaard anvendte. Ingen opnår så stor indflydelse ved et rent tilfælde. Det rejser spørgsmålet om intentioner og magtudøvelse og ikke mindst spørgsmål om bevidsthed om og iscenesættelse af autoritet. Blandt mindeordene skriver Jens Toftegaard i den forbindelse noget interessant:

»Det var mærkeligt med Professor Westergaard; han havde ganske umærkeligt den Evne, at hvor han var, blev han Midtpunkt. Det gjaldt paa Universitetet, og det gjaldt i det praktiske Arbejde, han tog Del i. Han virkede ved »den stille Magt«, som D. G. Monrad taler om et Sted i sine Politiske Breve«. ⁸

Mange beskrivelser, fra venner og elever ganske vist, efterlader indtrykket af en mild, tillidsvækkende, og nærmest enfoldig mand, der nød respekt i alle lejre; blandt radikale og konservative, kristne og fritænkere. Når Westergaard blev midtpunkt for mange og meget, skyldtes det ikke personligt magtstræb men snarere det nærmest skæbnebestemte og uegennyttige kald, der besjælede ham. Hans nære ven og våbenbroder i kirkesagen, egyptolog H.O. Lange, følte sig livet igennem styrket i Gudstro ved Westergaards ubesmittede og rene person.⁹ Da en række af Westergaards elever i 1933 hyldede deres mentor i et festskrift, lød det ligeledes om en mand, der:

»...ved sin videnskabelige Indsats, stadig levende Interesse for Samfundsklassernes Vel, den usvækkede Glæde ved andres, særlig Elevers videnskabelige Arbejde har været et Eksempel paa hvad der adler et Menneskes Liv«. ¹⁰

For hans studerende såvel som trosfæller i kirkesagen var han en helteskikkelse. Hans efterfølger som drivkraft i Kirkefondet, teologen P. Helweg-Larsen, skrev i en mindeartikel i 1937:

»Der stod Glans om ham. Den kom fra hans stærke Omvendelse, fra Varmen bag hans sociale Synspunkter, fra hans Kristusgrebne Personlighed, fra det »angelske«, som lyste ud af ham.«¹¹

Westergaard synes i flere sammenhænge at afspejle en autoritetsform, som den tyske sociolog Max Weber har omtalt som den karismatiske autoritet, hvor det nærmere er egenskaber ved *personligheden* selv frem for et givent embede, der skaber grundlag for magtudøvelse.¹² Eksempelvis i form af en mild kristen enfoldighed og en levende interesse for sine elevers liv og arbejde.

På den anden side er det klart, at ingen kom til tops i den københavnske kirkeverden i 1890'erne med en hastighed som Westergaards uden at være en benhård kirkepolitiker og forhandler. Lige så klart forekommer det, at ingen på samme måde som Westergaard kunne sætte sig igennem som førstemand på den økonomiske og statistiske videnskab uden et sikkert strategisk blik for, hvordan universitetet kunne tilpasse sig samfundsudviklingen. Og Westergaard gik ikke ind i noget projekt, hverken på universitetet eller i kirkelige organisationer, for at blive nummer to. Han *ville* lede og var villig til at bruge de midler, der skulle til for at nå målet. Det fik, som denne bog viser, adskillige økonomer og præster at føle undervejs. Blandt de enkelte kritiske biografiske brudstykker, der findes, hævdes det, at Westergaard kunne virke hård og uforsonlig, hvis man trådte hans kristne tro for nær.¹³ L.V. Birck skal desuden have udtalt om ham: »Westergaard har jødisk blod i sine aarer og hader derfor paa gammeltestamentelig vis«.¹⁴

Med forbehold for Bircks notorisk skarpe og antisemitiske tone, synes Westergaards person at indeholde en spænding mellem den enfoldige kristne og ydmyge videnskabsmand på den ene side og det strategisk tænkende magtmenneske på den anden. Forfatterne af de ganske mange små biografier har tydeligvis haft ondt ved at inddrage sidstnævnte perspektiv, endsige at forholde sig til spændingsfeltet mellem de to perspektiver, hvor så at sige »barnet bor dør om dør med kæmpen«.¹⁵ En samlet skildring af Westergaard er den eneste måde, hvorpå vi kan komme sandheden om denne bemærkelsesværdige person nærmere.

Den biografiske genre og kildematerialet

Noget tyder på, at Westergaard på sine ældre dage ofte blev opfordret til at nedskrive sine erindringer. I en artikel fra 1928, der handlede om kirkesagens tidlige dage, skrev han, at mange havde efterlyst hans erindringer, især om kirkesagens gennembrud i 1890'erne.¹⁶ I en lille såkaldt »erindringsbog«, han endelig udgav i 1935, som imidlertid mere handlede om Københavns Brandforsikring end om Westergaard, skrev han:

»Det har altid været mig en fremmed Tanke at skrive en egentlig Selvbiografi –